

Irene Grünbaum: *Escape through the Balkans*¹

Het boek *Escape through the Balkans* vertelt het verhaal van de periode 1941-1946 in het leven van Irene Eskenazi-Levi (1909-1983), een in Duitsland geboren Jodin die na de oorlog in Brazilië hertrouwde en daarom in de titel als “Irene Grünbaum” wordt aangeduid. In 1941 leefde ze in Belgrado. Het lot van haar ouders en verdere familie, haar jeugd, en de gebeurtenissen die haar naar Belgrado brachten komen nergens aan de orde in het boek, dat begint als op 6 april 1941 nazi-Duitsland de aanval op Joegoslavië opent met een verwoestend bombardement op Belgrado. Een paar weken en talloze anti-Joodse maatregelen later vlucht ze met haar man naar Skopje in het door de Bulgaren geannexeerde Macedonië, en vanaf dat moment zijn het dikwijls Moslims die haar onderdak verlenen of op andere wijze helpen.

De eerste is Kemal Rustembeg, een met een vriendin van Irene gehuwde rijke Turk, die in Skopje verschillende huizen bezit, en als er in het voorjaar 1943 een razzia op handen is bij zijn huurders een onderduikadres voor haar probeert te vinden. Dat lukt niet. Ze concludeert: “Ook hier was de vrees voor de Duitsers groter dan de sympathie voor de Joden. De fameuze Moslim-gastvrijheid voor mensen in nood was niet te bekennen”², maar dat lijkt een speculatieve interpretatie. Ze vaart uit tegen Rustembeg: “Zijn jullie van steen? Willen jullie dit schandelijke onrecht tolereren? Is jullie hart zo gemakzuchtig en apathisch dat jullie geen vinger uitsteken als onschuldige mensen worden opgedreven als vee, weggevoerd, en misschien vermoord?” Het is de toegesprokene zelf die haar daarop onderdak verleent in zijn schitterende huis. De Bulgaars-Duitse razzia vindt inderdaad plaats. Haar optimistische echtgenoot Bobby had inmiddels besloten niet onder te duiken en wordt opgepakt en weggevoerd.

Reeds tevoren was overwogen dat ze zich zou vermommen als Moslim-vrouw. “De overwegend Turkse en Islamitische bevolking van Skopje hield vast aan haar oude gewoonten. De vrouwen gingen nooit uit zonder een *feredža* te dragen. De *feredža* is een driedelig zwart kledingstuk dat het lichaam, hoofd, en zelfs het gezicht bedekt. Geen man kan achter de sluier van een vrouw kijken, en geen man zou een gesluierde, door een man vergezeld Turkse vrouw durven staande houden en naar haar papieren vragen tenzij hij snel wilde sterven”³. Zo wordt er vooraf geredeneerd, maar in de dagen na de razzia worden op straat ter controle van ieders identiteit alle priestergewaden en Islamitische vrouwensluiers afgerukt.

Irene verkeert dan in totale verwarring, en wil zich wegens de overlast die zij haar gastheer bezorgt de volgende morgen bij de Duitsers melden. Maar Kemal protesteert: “Nee, nooit! Zo lang je in mijn huis bent zal ik je beschermen. Alleen door geweld zal iemand in staat zijn je mee te nemen. Ik zal dat nooit uit vrije wil toestaan”⁴. In de volgende dagen begint ze opnieuw te geloven dat het nutteloos is zich te verdedigen, en dat ze het beste zichzelf bij de Duitsers kan presenteren zodat ze de marteling kan beëindigen en haar vrienden van de overlast en verantwoordelijkheid kan bevrijden.

¹ Irene Grünbaum: *Escape through the Balkans. The autobiography of Irene Grünbaum*, uit het Duits vertaald en postuum uitgegeven door Katherine Morris, University of Nebraska Press, Lincoln, 1996, 191 blz., ISBN 0-8032-2161-4.

² Blz. 19.

³ Blz. 20.

⁴ Blz. 24.

“Maar opnieuw was het Kemal, met zijn kracht, geduld, goedheid, en gevoel voor rechtvaardigheid, die me ervoor behoedde deze zinloze stappen te nemen”⁵

Zes dagen na de razzia besluit Kemal dat Irene moet vluchten naar een bevriend adres, niet in Turkije maar in Tetovo, in het Albanese gedeelte van Macedonië dat Albanië in die jaren had geannexeerd. De tocht gaat te voet en gehuld in een *feredža*. Een bediende van Kemal, Rifat, doet haar uitgeleide, “tien voet voor me uit, volgens de gewoonte in Albanië. Zelfs de geringste verdenking kon ons schaden. Mannen en vrouwen liepen niet samen over straat, omdat de positie van een man zo superieur was aan die van een vrouw dat het absoluut beneden zijn waardigheid zou zijn geweest naast haar te worden gezien. De vrouw volgde de man onderworpen en gedwee, zoals een slaaf haar meester volgt”⁶. Als Rifat ten afscheid buigt heeft hij tranen in zijn ogen en zegt: “Moge Allah u beschermen en in Zijn goedheid uw weg gemakkelijker maken”⁷.

Kemal had de gids op de weg naar Albanië, Nafi, tien goudstukken gegeven. Nafi gedraagt zich in eerste instantie als een sexueel gefrustreerde pummel die haar beveelt, in weerwil van veiligheidsoverwegingen, voor zijn plezier (hij ziet zelden of nooit een ongesluisde vrouw) haar gezicht onbedekt te laten. Als hulpeloze vrouw met als enige bezit de kleren aan haar lijf (waaronder dus de *feredža*) moet ze assertief optreden en op haar strepen staan om niet misbruikt te worden door deze “gastheer” en “hulpverlener”, een thema dat in het boek nog vaak terugkeert. ’s Avonds in zijn hut stelt Nafi voor dat hij, zijn neef en Irene in de ene kamer slapen, en de twee vrouwen in andere. Ze vaart uit: “Hoe durf je op een dergelijke manier tegen me te praten! Hoe durf je me op deze manier te beledigen! Is het gewoonte in Albanië om gasten die toevlucht zoeken in je huis op deze manier te beledigen?”⁸ Het werkt, maar ze moet tegelijkertijd vrezen voor haar positie en haar leven als haar verzet tot te grote spanning met Nafi mocht leiden. Bij het ochtendgloren bidt ze een stil dankgebed als de nacht zonder misbruik is voorbij gegaan. Onderweg naar Nafi’s dorp maakt ze nader kennis met plaatselijke gebruiken. De vrouw die haar vergezelt is gekleed in een *feredža*, maar houdt als ze onderweg tweemaal een boer tegenkomen zelfs haar hand voor haar ogen. Nafi schreeuwt ruw tegen zijn vrouw, ervaart haar als bezit, en heeft haar ooit in de voet geschoten omdat ze niet snel genoeg naar hem toe kwam toen hij haar riep; sindsdien loopt ze mank⁹. Irene nodigt de vrouw uit na de oorlog naar Belgrado te komen om haar en haar man te bezoeken, maar Nafi ontzegt zijn vrouw dat recht: “Je weet dat het een vrouw verboden is haar gezicht te tonen aan een andere man dan die van haarzelf”¹⁰ Irene praat dan met halve waarheden en hele leugens in op zijn geweten, opdat hij afstand tot haar zal houden en haar zal beschermen: ““In mijn godsdienst is het ook verboden voor een vreemde man om de vrouw van een andere man te zien. Als mijn man wist dat ik hier in je huis was, terwijl jij naast me zit en naar me kijkt zoals een man naar een vrouw kijkt, zou hij ons allebei doodslaan! ... Geloof je in God, Nafi?” “Natuurlijk,” antwoordde hij, verrast dat ik zoiets vroeg. “Ik ben Moslum en volg wat Allah geboden heeft”. “Weet je, ook ik geloof in God, Nafi”,

⁵ Blz. 24.

⁶ Blz. 27.

⁷ Blz. 27.

⁸ Blz. 30.

⁹ Blz. 32, 33.

¹⁰ Blz. 34.

antwoordde ik, “en ik weet dat Hij jou tot mij als mijn redder gezonden heeft. Omdat, weet je, Nafi, ik geen vader of broer heb, en mijn natuurlijke beschermer, mijn man, ver weg is. Hoe zou ik, zwakke en nutteloze vrouw die ik ben, zo’n moeilijke reis alleen volbrengen? Mijn beschermers zijn nu God de Almachtige en jij, Nafi. Voel je niet zeker dat God jou heeft gekozen om mij te beschermen?” Ze praat uren op hem in, soms smekend, soms dreigend met Allah’s straffen als hij een hulpeloze vrouw zou misbruiken. Dan geeft Nafi zijn besa (erewoord), en Irene huilt van opluchting. “Het erewoord, of *besa*, is heilig voor een Albanees onder alle omstandigheden. Niets kan hem er vanaf brengen, niets kan hem een belofte doen breken, als hij hem eenmaal gedaan heeft. Geen gevaar, geen verleiding, geen strijd, geen geld kan hem zijn woord doen breken. Hij zal het houden zelfs als het hem zijn leven kost”¹¹.

Vanaf dit moment groeit Nafi in Irene’s ogen uit tot een ware held. En dat is nodig ook, want op weg naar de toenmalige Albanese grens (nadat in het dorp een oude man, kennelijk de familiepatriarch, zijn hand op haar hoofd heeft gelegd en Allah’s zegen over haar heeft afgesmeekt) en verder naar Tetovo dreigen talloze gevaren: grenspatrouilles (geïntensiveerd na de *razzia* in Skopje), dievenbendes (zie hieronder), wolven. Hij sleept haar over een modderpad dat over een hoge bergtop voert, waarbij ze verschillende malen ten val komt en haar handen en hoofd verwondt. “Betrouwbare Nafi ... Ik stelde mijn vertrouwen in zijn leiding en degelijkheid”¹². Op zeker moment, als ze de honden van een grenspatrouille dichtbij horen blaffen en Nafi het vuurgevecht al voelt naderen en zijn revolver grijpt, weerhoudt Irene hem ervan te schieten. Hij gaat haar zuster noemen. Als beloning geeft ze hem ten afscheid een zoen op beide wangen, en als schrijfster terugkijkend heeft ze alleen maar lof voor hem: “Ik hoop met heel mijn hart dat God in Zijn goedheid hem zal belonen ... deze loyale en onvergetelijke vriend Nafi, de toegewijde en moedige “Veseljak”¹³.

In Tetovo komt ze aan bij het huis van een niet onbemiddelde vriend van Kemal, Hussein, maar die is niet thuis. Ze wordt met compassie opgevangen door twee vrouwen, Hussein’s vrouw Djemila en zijn zuster. Haar komst trekt bekijks van de roddelzieke buurvrouwen, maar Djemila liegt geïmproviseerd alles aan elkaar: dat Irene een goed Moslima is uit het Servisch-sprekende gedeelte van Joegoslavië, en zogenaamd de vrouw is van Djemila’s neef Ali Nova. “Hij is een moderne man. Hij wilde zijn verloofde zien voor het huwelijk, hoewel zijn ouders sterk tegen dit moderne gebruik gekant waren. Maar zoals jullie zien, reist ze zelfs alleen. De moderne jeugd”¹⁴. Een bij de overheid werkende oude vriend van Djemila’s neef Hassan regelt een identiteitskaart met foto met de valse naam Fatima Nova. “Hij was een van de vele mensen die geen erkenning kregen, geen beloning verwachtten, maar hielpen als het nodig was, zonder daar veel woorden aan vuil te maken. Als hij ooit dit boek zou lezen, zou hij tenminste weten dat zijn snelle assistentie op een bepaald moment mijn leven redde”¹⁵.

In de volgende dagen integreert “Fatima” in haar nieuwe omgeving en verdedigt tegenover de buurvrouwen de moderne Moslim-jeugd. Maar het gaat mis als een

¹¹ Blz. 35.

¹² Blz. 39.

¹³ Blz. 40.

¹⁴ Blz. 45.

¹⁵ Blz. 47.

katholieke vrouw wier dochter met Hassan verloofd is vreest dat het voorgenomen huwelijk niet doorgaat nadat Hassan met Irene op straat is gezien. Ze dreigt de politie op de familie en vooral Irene af te sturen: ““Je kunt me niet in de maling nemen! Deze mevrouw is geen lerares en heet niet mevrouw Nova. Ze is een van die vervloekte Joden die ons bloed uitzuigen! Ze is een van die beesten die moeten worden uitgeroeid! De Duitsers zullen jullie afmaken, ze zullen de onmenselijke afmaken die onze heiland aan het kruis spijkerden!” De twee Moslim-vrouwen [Djemila en haar schoonzuster] waren diep geschokt en keken de vrouw aan die zo stond te vuilbekken. Ze ging door Hussein, alle Moslim-families, Joden, mannen, en de hele wereld te vervloeken. ... Het was waarschijnlijk de eerste maal in hun beschermde leven dat deze twee goed opgevoede, bescheiden vrouwen zo'n stortvloed van haat en vulgariteit meemaakten”¹⁶. Terugkijkend concludeert de schrijfster: “In wezen was dit een godsdienstige strijd tussen Moslims, Katholieken en Joden. Ieder voelde haat en verachting voor de ander, en deze gevoelens resulteerden in schande, oorlog, vervolging, en dood!¹⁷” Maar dat gaat waarschijnlijk te ver, in dit fragment is van spanning tussen de Joodse hoofdpersoon en haar Islamitische gastgezin geen sprake.

Hassan brengt haar na het incident zo snel mogelijk naar zijn moeder, een weduwe in Tirana. Irene voelt zich gered door Gods genade. Maar het huis van Hassan's moeder is overbevolkt, de mensen slapen er als sardines in een blik. Een van hen, Rifat, een communist, gaat bij de partizanen vechten. Ze verhuist diverse malen, krijgt baantjes als schoonmaakster en bijv. als babysitter in het huis van een huistiran die zijn veertig jaar jongere vrouw alles verbiedt, en heeft op zeker moment een ingenieur, Gafur Brangu, als buurman. Hij is getrouwd met een Tsjechische Jodin, Frieda, maar collaboreert en is vol vertrouwen (evenals Hassan trouwens) dat de As de oorlog zal winnen.

Op zeker moment voert de Italiaanse bezettingsmacht een hoge boete in voor mensen die onderdak verschaffen op niet geregistreerde personen. Irene vertrekt daarop naar Kavaje, bijna aan de kust, zo'n 50 km ten zuidwesten van Tirana, en ca. 20 km ten zuiden van Durazzo, waar Joden vreedzaam en welvarend onder de Italiaanse bezetting leven. Totdat op 8 september 1943 Italië een wapenstilstand sluit met de geallieerden, en Duitsland de bezetting van Albanië overneemt. Irene besluit terug te gaan naar Hassan's moeder in Tirana, maar haar huis zit mordicus vol. Ze hoort dat Frieda in een klooster in Dibra¹⁸ zit en gaat daar naar op weg. Hassan's moeder geeft nog een bankbiljet aan de vrachtwagenchauffeur die haar naar Dibra moet brengen, maar de identiteit van “Fatima” niet vertrouwt. Irene reist samen met zo'n vijftig meest analfabete maar allemaal gewapende mannen. Onderweg wordt de vrachtwagen gestopt door Duitsers voor controle, een levensgevaarlijke situatie voor zowel de mannen in de vrachtwagen als de twee Duitse soldaten. Irene bidt, en hoort de soldaten in het Duits besluiten om in verband met hun eigen hachje de controle er maar bij te laten zitten.

Dan blijkt een belangrijke brug over de Drina door partizanen te zijn opgeblazen, en Irene zit opnieuw in grote moeilijkheden. Ook spiritueel: “Waarom jagen mensen op elkaar? Heeft God de wereld dan niet voor alle schepselen geschapen? Had Hij iets vergeten? Waarom waren er vervolgers en vervolgd? Waar was God's gerechtigheid,

¹⁶ Blz. 48.

¹⁷ Blz. 49.

¹⁸ Tegenwoordig Debar in Macedonië, net over de huidige grens met Albanië.

Zijn liefde, Zijn almacht? Waar waren de wonderen waar we op school over hadden geleerd?¹⁹ Dezelfde dag gebeurt een wonder: ze komt opnieuw Gafur Brangu tegen, die als collaborateur met de Duitsers een hoge positie heeft maar om een of andere reden in zijn huis vier Joodse vrouwen verbergt. Hij regelt voor haar een auto met chauffeur die haar, samen met een Albanese soldate, haar vier kinderen en haar bejaarde vader, via een lange omweg naar Dibra zal brengen.

Onderweg wordt ze aangehouden door een partizaan die ziet dat haar paspoort vals is. De enige persoon die ze als referentie weet te noemen is Gafur, maar dat is het tegengestelde van een aanbeveling. Na ingespannen nadenken weet ze ook Rifat te noemen. Gelukkig kent men hem, hij wordt gebeld en bevestigd binnen een half uur haar verhaal. De partizaan vertelt dat dat haar leven redt, anders zou hij haar ter plekke hebben gefusilleerd.

Daarna wordt het reisgezelschap overvallen door een roversbende van dertig bebaarde mannen met fezzes. Maar de bejaarde man in Irene's gezelschap slaakt halverwege de overval plots een vreugdekreet omdat hij in een van de bandieten een verre verwant herkent, en hij begint de boef te omhelzen en te kussen. Men laat de geweren zakken en het gezelschap kan verder reizen²⁰.

In Dibra laat een Macedoniër haar in een van de beste huizen te wonen, maar ze wordt geconfronteerd met de achterlijke rotmentaliteit die de interetnische verhoudingen kenmerkt. "Dibra had een erg gemengde bevolking: Albanezen, Serven en Bulgaren²¹ maakten elkaar het leven moeilijker dan waar dan ook. Er was grote onderlinge haat, en iedere paar jaar laaiden de gevechten op. De Bulgaren drongen met geweld de huizen van de Albanezen binnen, plunderend en zingend, of de Albanezen deden de Serven hetzelfde aan. Het hing er vanaf wiens beurt het was om een bepaalde misdaad te wreken. Er was altijd wel een of andere reden voor wraak"²². Daardoorheen loopt de tegenstelling tussen enerzijds partizanen, anderzijds Duitsers en collaborerende Albanezen, en als de Duitsers de partizanen uit de stad verdrijven staat bijna de hele stad in brand. Een Albanese vrouw zegt: "Is dit dan de eerste maal dat de mensen hun huis verliezen? Aan wie God het leven geeft, geeft Hij ook de kracht om het te verduren²³" Als ook Irene's huis in brand dreigt te worden gestoken door Albanese bandieten, roept de Macedonische vrouw des huizes: "Ga weg, moedige zonen van Albanese moeders! Overtreed Allah's gebod niet en ga niet een huis vol met vrouwen binnen!²⁴", en het werkt. Opnieuw profiteert Irene daarna van de protectie van Gafur, en ze reist terug naar Tirana, waar Hassan's moeder haar helpt aan een adres waar ze onderdak kan vinden.

Na diverse omzwervingen gaat ze Duits geven aan twee nichtjes van Ekrem Bey, een rijke Turk en diplomaat voor Albanië, die zich filosemitisch uit: "Hoe sterk zijn jullie Joden! Al het lijden toont alleen maar jullie kracht! Niemand zal er ooit in slagen jullie te breken. Jullie kunnen gebogen maar niet gebroken worden. Ik bewonder en benijd uw kracht, mevrouw ... En u kunt er zeker van zijn dat ik alles in mijn macht zal doen om u

¹⁹ Blz. 69.

²⁰ Hier kan men overigens twijfelen aan de objectiviteit van de waarneming van de schrijfster. Misschien ging het om nationalistische of monarchistische vrijheidsstrijders?

²¹ Macedoniërs.

²² Blz. 80.

²³ Blz. 82.

²⁴ Blz. 83.

te redden.” Hij is al op de hoogte van de gaskamers, en beveelt Irene aan de wereld aan de verschrikkingen te herinneren. “Misschien zullen hun harten worden vervuld van de woorden van Christus: ‘Vrede op aarde’ en ‘Heb je naaste lief als jezelf’”²⁵. Maar aan het eind van de oorlog verbindt hij zijn lot met dat van de Duitsers en moet dan emigreren. De Duitsers hebben Albanië dan vast in hun greep. “De ongeveer driehonderd Joden die nog in Albanië waren zochten naar bescherming en een schuilplaats. Vrijwel zonder uitzondering bood de bevolking van Albanië, ongeacht sociale status of politieke overtuiging, hun hulp. Hun rechtvaardigheidsgevoel stond hun niet toe het recht van asiel aan onschuldige mannen, vrouwen en kinderen te weigeren. We hadden allemaal vrienden in Albanië: de een vond een schuilplaats bij een schoenlapper, een ander bij een leerkracht, een derde bij een predikant”²⁶.

In de laatste periode van de Duitse bezetting, in een episode die doet denken aan Hermans’ *Het behouden huis*, sluit zij via een neef van Ekrem Bey, de gentleman Mukerem Bey, vriendschap met een manke, aan tuberculose lijdende achterkleindochter van de Ottomaanse sultan Abdul Hamid II (1876-1909), prinses Nesy, aan wie ze Duitse les gaat geven. “Mijn hart opende zich voor dit lieve schepsel. ... Ik was werkelijk dol op haar met al haar deugden en fouten. ... In deze maanden waarin we samen waren leerden we de betekenis van liefde kennen in de volle zin des woords – elkaar begrijpen en alles vergeven. We hielden van Nesy met al haar fouten en zwakten en accepteerden haar zoals ze was”²⁷. Even warme woorden zijn er voor Mukerem Bey: “Ik zal nooit zijn gedistingeerde karakter vergeten, zijn nobele geest, zijn goedheid, zijn vrijgevigheid”²⁸. Begin november 1994 verdrijven de partizanen de Duitsers uit Tirana. Als Irene er in de maanden daarna in slaagt een vlucht naar Italië te regelen, zegt ze in gedachten Albanië en haar bevolking: “Vaarwel, Albanië, dacht ik bij mezelf. Je hebt me zoveel gegeven: gastvrijheid, een toevluchtsoord, vrienden, en avontuur. Vaarwel, Albanië. Ooit zal ik de wereld vertellen hoe moedig, onbevreesd, sterk, en betrouwbaar je zonen zijn; hoe de duivel en de dood hen niet bang kunnen krijgen. Zo nodig zal ik vertellen hoe ze een vluchteling beschermden en niet toelieten dat haar kwaad zou worden gedaan zelfs als dat hun hun leven zou kosten. ... Albanië, we overleefden de beproeving door je humaniteit. We zijn je dankbaar”²⁹.

xxx

Het boek is vanuit een oprecht religieus perspectief geschreven, maar religie is geen allesoverheersend thema. De schrijfster gelooft in God (“God had zo vaak op zo fantastische manieren mijn leven gered”³⁰) en in het hiernamaals. In een ontroerende passage beschrijft ze hoe ze in een droom afscheid neemt van haar weggevoerde echtgenoot: “Toen kwam een grote mensenmenigte op ons af. We zagen mannen, vrouwen en kinderen gehuld in vuile lompen. Ze liepen in stilte. Ik leunde tegen iemand

²⁵ Blz. 98.

²⁶ Blz. 99. Waarschijnlijk kende de schrijfster de term hoca niet.

²⁷ Blz. 116, 117, 125.

²⁸ Blz. 139.

²⁹ Blz. 139.

³⁰ Blz. 173.

die voor me stond zo dat ik het beter zou kunnen zien. Veel mensen keken naar de stille processie. Ook zij waren stil. Ik vroeg iemand in de menigte of hij Bobby had gezien. “Nee”, zei hij. “We waren allemaal op een excursie en nu gaan we naar huis.” Toen hoorde ik Bobby’s stem luid roepen, “Irene!” Ik vond Bobby in de lange rij: hij was bleek en mager. Hij glimlachte, riep nog eens “Irene”, en zakte toen ineen. Ik draaide me om en hilde. Bobby, ik heb je laatste vaarwel gehoord, ik zag je laatste glimlach.” De hoop haar familie weer te zien in het hiernamaals is voor haar “een vlam, groot en lichtgevend, die ons voorbereidt op een hereniging in een ander rijk”³¹. Aan de andere kant is er van haar kant geen sprake van zoiets als een geregeld religieus leven, met regelmatig gebed, het lezen of overdenken van Bijbelteksten (of als de omstandigheden dat onmogelijk maken, althans het verlangen daarnaar), en dergelijke dingen meer.

Datzelfde geldt voor de Moslims in haar boek. Er is niemand die de *salāt* verricht, nergens is een moskee te bekennen of de *adhān* te horen, en het enige wat op een Koran-tekst lijkt is de reeds geciteerde toespeling op 2:286 op blz. 82. Het boek staat bijna bol van de positief beschreven Moslim-personages: Kemal Rustembeg (nadat hij Irene onderdak heeft verleend), Nafi (althans nadat Irene hem zijn Islamitische les in de omgang met kwetsbare vrouwen heeft geleerd), Djemila en haar schoonzuster, de moeder van Hassan, Ekrem Bey (althans totdat hij voor de Duitsers kiest), Mukerem Bey, en prinses Nesy (ondanks haar fouten). Toch wordt bijna nergens duidelijk vanuit welke spiritualiteit, welk Godsvertrouwen of welk hiernamaalsgeloof deze Turken en Albanezen hun inspanningen leverden, en in het geval van Nafi hun leven veil hadden. De enige uitzondering is de plaats waar de schrijfster het concept besa (verhaspeld tot “bess”) uitlegt, het in de Albanese cultuur heilige erewoord, en het wordt niet duidelijk gemaakt of dit culturele fenomeen identiek is met een Islamitische eed. Het aspect van de Islam dat voor de schrijfster prominent aanwezig is niet spiritueel maar cultureel van aard, namelijk de bejegening van vrouwen: hun aparte positie, hun allesbedekkende kleding, de wijze waarop de schoonmoeder de schoondochter tiranniseert. Het feit dat een van de grootste helden van het boek, Nafi, zijn vrouw mank schoot omdat ze niet snel genoeg naar hem luisterde, roept zelfs de vraag op of de lofzang van de schrijfster op de zonen (de dochters, zoals Djemila en Hassan’s moeder, blijven ongenoemd) van Albanië en hun “humaniteit” niet wat te royaal is uitgevallen. Wat is de humaniteit van een cultuur waarin, op hetzelfde moment dat de Joodse minderheid werd gered, ten behoeve van de zo hoognodige familie-eer complete families werden uitgeroeid?

Allāh s.w.t. heeft alle mensen geschapen, en dus moeten alle mensen fatsoenlijk behandeld worden. Naar de mate waarin de in het boek optredende Moslims zich van die logica bewust waren laat de schrijfster, die geen Albanees verstond, de lezer in het ongewisse. Verondersteld moet worden dat de in de normatieve Islam verankerde Albanese gastvrijheid tegenover hulpbehoevenden en dakloze reizigers, ongeacht hun etnische en religieuze identiteit, ten tijde van de Holocaust talloze Albanezen geholpen heeft beslissingen te nemen waar de internationale Moslim-gemeenschap, wanneer zij zich bezint op de aanpak van Holocaust-educatie vanuit de Islamitische traditie, inspiratie uit kan putten.

³¹ Blz. 146.